Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. LXIV, 2017
ISSN 0076-0390
e-ISSN 2450-9310
http://dx.doi.org/10.26485/RKJ/2017/64/9

*Joanna Kozioł**

NIESTANDARDOWY ROZWÓJ SEMANTYCZNY TAK ZWANYCH RZECZOWNIKÓW ILOŚCIOWYCH W GWARACH POLSKICH. ZARYS PROBLEMATYKI

NON-STANDARD SEMANTIC DEVELOPMENT OF NOUNS SO-CALLED "QUANTITIVE NOUNS" IN POLISH LOCAL DIALECTS. AN OUTLINE OF THE ISSUES

The article presents the problem of non-standard semantic development of a group of lexems so-called "quantitative nouns". The analysis indicates that local dialect quantitative nouns begin to behave in the way typical not only of numerals but also of adverbs, e.g.: *umiał gromadę po polsku*, *obrus krzynę krzywo wisi*, *chłop kąsek głupkowaty*. This phenomenon clearly shows a difference between the dialectical lexis and general Polish.

Keywords: dialectology, Polish dialects, quantitive nouns

Słowa kluczowe: dialektologia, gwary polskie, rzeczowniki ilościowe

W artykule na wybranych przykładach przedstawiony został niestandardowy rozwój semantyczny pewnej grupy leksemów rzeczownikowych w gwarach polskich. Ta grupa to tak zwane rzeczowniki ilościowe, czyli te, które pod wpływem zmian semantycznych zaczynają wyrażać w sposób przybliżony wielkość danego zbioru, np.: *To macie piniyndzy ćme*, *wam już bida nic nie zrobi* (olk Zb XI 78); *Mówi się chmara ptactwa*, *ale raczej ćma narodu lub hurma luda* (siem – rkp); *Gromade ludzi było* (giż SGOWM II 319); *Na jeziorze pływało gwołt kaczków* (olsz BWM 24). Z moich dotychczasowych badań wynika, że

* Instytut Języka Polskiego, Polska Akademia Nauk Kraków, Al. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków; e-mail: joannakoziol@ijp-pan.krakow.pl

w gwarach procesowi numeralizacji rzeczowników towarzyszą również przemiany semantyczne, wskazujące także na użycia przysłówkowe danego leksemu, np.: *Us jo gromade zapomniała* (giż SGOWM II 319); *Wydaje mi sie, że tyn ˝brus krzyne krzywo wisi* (koniń – rkp); *Buł jedyn chłop kąsek głupkowaty* (niem DobrzNiem II 108); *I nie za gwałt kosztowało* (Wr StefSł 40); *A to płótno buło gwałt mocniejsze jak kupne* (olsz StefJ 23); *To ˝na sama uciekła ˝ot strachu*, *co była kónsek zywa*[1] (opol KwOp XII 1 s. 100). Wydaje się, że częstość występowania badanych wyrazów w takiej właśnie funkcji stanowi cechę odróżniającą gwary od polszczyzny ogólnej.

Zagadnienie szeroko pojętego wyrażania ilości lub wielkości danego zbioru w języku polskim było już wcześniej podejmowane w wielu opracowaniach językoznawczych. Należy tu wymienić między innymi prace: Zenona Klemensiewicza, *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej* [1930], Romana Laskowskiego, *Liczebnik. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia* [1984], Adama Bednarka, *Leksykalne wykładniki parametryzacji świata* [1994], Macieja Grochowskiego, *O wykładnikach aproksymacji: liczebniki niewłaściwe a operatory przyliczebnikowe* [1996], Mirosławy Siuciak, *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim* [2008] oraz Magdaleny Derwojedowej, *Grupy liczebnikowe w języku polskim* [2011].

Liczebniki stanowią samodzielną klasę gramatyczną, jednakże ze względu na swoją etymologię i skomplikowany rozwój są grupą bardzo niejednorodną, problematyczną i różnorako interpretowaną. Najwięcej problemów językoznawcom i leksykografom przysparzają wyrażenia informujące w sposób ogólnikowy o wielkości zbioru np.: *trochę*, *dużo*, *wiele*, *mało*, *kilka*, *sporo*, które nie wyrażają kwantyfikacji numerycznej, lecz partytywną [Laskowski, 1984, s. 284][2]. Łączą się zarówno z rzeczownikami policzalnymi (*dużo kamieni*, *parę kotów*), jak i niepoliczalnymi (*dużo wody*, *mało czasu*), a niektóre z nich wcho-

[1] Wszystkie cytaty gwarowe pochodzą z kartoteki i źródeł drukowanych SGP PAN. W cytatach używa się ortografii obowiązującej w języku ogólnym. Wprowadzono jedynie znak *ë* na oznaczenie kaszubskiego „szwa".

[2] W pracach językoznawczych charakteryzuje się te leksemy jako: liczebniki nieokreślone [Obrębska-Jabłońska, 1984; Schabowska, 1967; Klemensiewicz, 1983], liczebniki partytywne nieokreślone [Laskowski, 1984], liczebniki niewłaściwe [Topolińska, 1984], zaimki liczebne [Lehr-Spławiński, Kubiński, 1946; Klemensiewicz, 1939], liczebniki przysłówkowe [Szober, 1968], przysłówki liczebne [Klemensiewicz, 1983]. Równie zróżnicowany jest ich opis w słownikach języka polskiego. Część z nich jest klasyfikowana jako liczebniki lub przysłówki [SJPDun], zaimki liczebne nieokreślone [USJP i ISJP]. Często redaktorzy poprzestają na podaniu właściwości fleksyjnych (odmienności bądź nieodmienności) oraz funkcji syntaktycznych podanych wyrazów [SJPDor; SJPSZym].

dzą w związki syntaktyczne z czasownikami (*dużo pracuje*) oraz z przymiotnikami (*dużo wyższy*) i przysłówkami (*trochę krzywo*).

Jak zauważają niektórzy badacze, klasa liczebników poszerza się o nowe leksemy [zob. Obrębska-Jabłońska, 1948; Grochowski, 2005; Rudnicka, 2009]. W ogólnej odmianie języka polskiego coraz częściej znajdujemy wyrażenia typu: *Kopę lat cię nie widziałem*; *Masę ludzi przyszło na mecz* czy też *Miał furę pieniędzy*. Rzeczowniki *kopa*, *masa*, *fura* w podanych kontekstach wyrażają nieokreślenie dużą, trudną do ustalenia liczbę. Szerzej zagadnieniem „uliczebnikowienia" rzeczowników zajmowały się między innymi Beata Chachulska, *Analiza składniowa leksykalnych wykładników parametryzacji świata* [2002] i Maria Schabowska, *Rzeczowniki ilościowe w języku polskim* [1967]. Numeralizacja zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w gwarach dotyczy wyrazów będących genetycznie rzeczownikami, a w następstwie przemian semantycznych z czasem służących do określania ilości lub wielkości danego zbioru. Proces ten przebiega stopniowo, doprowadzając do przesunięć wyrazów z klasy rzeczowników do liczebników i stanowi jeden z przejawów rozwoju słownictwa w ramach zmian o podłożu wewnątrzsystemowym [zob. Buttler 1978]. Współczesne językoznawstwo i opis leksykograficzny zalicza takie leksemy do klasy zaimków liczebnych nieokreślonych, wyrażających w sposób ogólny liczbę lub ilość czegoś [USJP].

W badaniach dialektologicznych i leksykografii gwarowej problem numeralizacji rzeczowników pojawia się sporadycznie i dotyczy tylko wąskiego fragmentu zagadnienia. Jak do tej pory, według mojego stanu wiedzy, badaczkami, które podejmowały w swoich pracach zagadnienie numeralizacji w gwarach były Joanna Kuć, *Rzeczowniki ilościowe jako miary plonów* (*na przykładzie gwar podlasko-mazowieckich*) [2008], Jadwiga Chludzińska, *Uwagi o przysłówkach w gwarach Warmii i Mazur* [1964] oraz wspomniana wyżej M. Schabowska, która w swojej monografii podała przykłady wyrazów gwarowych.

Wskazane przemiany semantyczne zostały tu omówione na przykładzie rzeczowników *chmara*, *gromada*, *gwałt*, *kapka*, *kąsek*, *krzyna*, które uległy numeralizacji. Chodzi o rzeczowniki, które w swoim pierwotnym znaczeniu odnoszą się do konkretnych przedmiotów lub zjawisk, a w połączeniu z innymi rzeczownikami mogą oznaczać nieokreślenie dużą lub małą ilość. Rezultatem stopniowej leksykalizacji w funkcji liczebnikowej są zmiany formalne, do których można zaliczyć przekształcanie się zleksykalizowanego biernika w formę hasłową *gromadę* czy *chmarę*, por.: *gromade ludzi było*; *tu jest chmare słómi*. Taka nowa w grupie podmiotu forma wymaga postaci orzeczenia typowego dla konstrukcji liczebnikowych, tj. 3. os. lp. rodzaju nijakiego, por.: *gwołt* [domów

– JK] *sia spaliło*; *kónsek zamba mi sie ułómało*. Wszystkie te zmiany przesądzają o liczebnikowym użyciu danego leksemu.

Materiał gwarowy pochodzi ze zbiorów kartoteki *Słownika gwar polskich* [SGP PAN], która rejestruje stan dialektów polskich od połowy XIX wieku do czasów współczesnych.

CHMARA – w leksykonach Lindego [L] oraz wileńskim [SWil] wyraz ma znaczenie ‘obłok, czarna chmura’ i przenośnie ‘wielość, gęstwa, mnóstwo’, w słowniku warszawskim [SW] już tylko ‘wielka, niepoliczalna ilość czego’ np. szarańczy, os, wilków. W USJP *chmara* to ‘wielka liczba kogoś lub czegoś; tłum, mnóstwo, mrowie, rój, hurma, krocie’. W gwarach rzeczownik *chmara* oznacza ‘nieokreślenie wielką ilość; mnóstwo, tłum’ i odnosi się zarówno do rzeczowników policzalnych jak i niepoliczalnych, por.: *ᵘuni majóm chmara dzieci* (lubl – rkp); *Ludzie śli całymi chmarami* (łęcz PJPAN 37 s. 310); *Co wieczór chmara gapiów leci do lasku* (koniń – rkp). Konteksty, w których występuje zleksykalizowany biernik *chmarę* w grupie nominalnej oraz forma orzeczenia w 3 os. lp.: *Tu jest chmare słómi* (ostródz MPKJ III 388) pokazują, iż podlega on procesowi numeralizacji. Wyraz występuje również w użyciu przysłówkowym: *Co uno chmare przemoknie*, *to uno choruje* (ostródz – rkp).

GROMADA – w swoim najstarszym, podstawowym znaczeniu wyraz oznaczał ‘stos, stertę, kupę’ np. gliny, kamieni lub ‘zebranie ogółu gospodarzy, członków cechu itp.’. Od XV wieku zaczyna być używany do opisywania tłumu ludzi. Dziewiętnastowieczne słowniki Lindego [L] i wileński [SWil] potwierdzają ten wyraz w znaczeniu ‘stosu, kupy’ kamieni, rzeczy, trupów, pieniędzy, a także wskazują na znaczenie ‘pewnej liczby osób zgromadzonych razem’. Współcześnie *gromada* oznacza ‘dużą liczbę ludzi, zwierząt zebranych w jednym miejscu; grupę, zbiorowisko, zespół’ [USJP]. Funkcjonuje więc jako określenie dużego zbiorowiska istot żywych. Gwarowe użycia pokazują, że odnosi się nie tylko do istot żywych, ale też do przedmiotów, por.: *Zesła sie gromada dzieci i zaceny dokucać choremu bocionowi* (konec – rkp); *A tam – gada – diabłów grumada jidzie* (zam – rkp); *W majóntkach mnieli grómadi bidła* (świec – rkp); *Gromada pieśni* (olec – rkp); *Grómada drzew* (ryb SGŚ XI 44). Oznacza też ‘dużą liczbę rzeczy odpowiednio ułożonych w jednym miejscu; stos, stertę, kupę’: *Nasmykoł całóm gromade kamiyni* (ciesz – rkp); *Grómada słómy lezy na podwórzu* (ostroł – rkp); *Gromada sie ik zesło* (lim – rkp); *Gromada plew* (Kasz LPW I 231). Występowanie formy biernika *gromadę* w grupie podmiotu oraz orzeczenia w 3. os. lp.: *Gromade ludzi było* (giż SGOWM II 319); *U nas w mazurskiej nasej gotce to jest mocno gromade słóf z nienieckiego* (jw.), świadczy wyraźnie o leksykalizacji tego leksemu w funkcji liczebnikowej. Na uwagę

zasługują użycia przysłówkowe: *Musiałam gromade latać, ale nie kole niych, kole ludzi* (ostródz SGOWM II 319); *us jo gromade zapomniała* (giż SGOWM II 319).

GWAŁT – wyraz znany polszczyźnie od najdawniejszych czasów. Został zapożyczony z języka niemieckiego, w którym *gewalt* znaczy ‘przemoc, siłę’, ‘władzę, moc’, ‘zamieszanie, awanturę’ i ‘dużą ilość, mnóstwo’. Słownik Lindego [L] podaje, że *gwałt* to: 1. ‘przemoc, bezprawie’; 2. ‘niewola, ostateczność, ucisk’; 3. ‘przymus’ oraz 4. ‘wielka liczba czego, chmura, ćma, tłok, mnogość znaczna’. W użyciu przysłówkowym *gwałtem* wyrażało, że coś zostało dokonane ‘siłą, przemocą’, zaś *gwałtu wołać* oznaczało wołanie o pomoc ‘ratunku!’. Zanotowano również formę liczby mnogiej – *gwałty* jako ‘rodzaj pracy przymusowej wykonywanej przez chłopów’[L]. W takich samych znaczeniach *gwałt* rejestrują SWil i SW, chociaż ten ostatni znaczenie: ‘wielka ilość, mnóstwo’ uznaje już za przestarzałe i głównie gwarowe. W późniejszych leksykonach interesujące nas znaczenie ilościowe zostało zanotowane tylko w słowniku SJPDor również z kwalifikatorem wskazującym na archaiczność takiego użycia. W nowszych opracowaniach wyrażanie dużej ilości jako jedno z zastosowań wyrazu *gwałt* już nie jest notowane. Na skutek zmian semantycznych we współczesnej polszczyźnie leksem występuje w znaczeniach: 1. ‘bezprawie, przemoc’; 2. ‘zmuszanie kogoś do stosunku płciowego’; 3. ‘bezładnego pośpiechu, zamieszania, hałasu’, w użyciu przysłówkowym – *gwałtem* ‘siłą, przemocą’ oraz w funkcji wykrzyknika *gwałtu*! ‘ratunku!’ [USJP]; w *Wielkim słowniku języka polskiego* opracowywanym pod red. Piotra Żmigrodzkiego *gwałt* to: 1. ‘przemoc seksualna’; 2. ‘terror’; 3. ‘zamieszanie, wrzawa’ [WSJP]. Gwarowe użycia wyrazu *gwałt* wskazują na jego dużą frekwencję. Wyraz jest dobrze poświadczony we wszystkich dialektach, szczególnie w gwarach Warmii i Mazur oraz Śląska, gdzie obserwuje się duży wpływ języka niemieckiego. Można stwierdzić, że rzeczownikowy leksem *gwałt* uległ daleko posuniętym przekształceniom semantycznym, morfologicznym i składniowym. Oznacza: 1. ‘przemoc, bezprawie popełnione z użyciem siły fizycznej lub moralnej’: *Jo bez gwołtu stónd niy wyńda* (lubl – rkp); *To je nowikszi w swjece gwołt* (Kasz Ram 49). 2. ‘zmuszanie kobiety do stosunku płciowego’: *Kredli i gwałti robjeli na niewjastach* (szt GMalb II 1 s. 125); *Dziewczyny uciekały przed gwołtami* (złotow B I 228). 3. ‘siła fizyczna, moc’: *"On miał tan nawikszy gwalt wa wse* (Słup LPW I 239). 4. ‘hałas, wrzawa, zamieszanie’: *Niy rópcie tyla gwołtu*, *bo sie ludzie ślecóm* (lubl – rkp); *A cós to za gwałt robicie*, *kumie*, *o jedno kokoske? Wasa tys przelata do nas bes płot*, *a ja nic nie mówie* (siem – rkp); *Narobił gwołtu*, *jagby sie poliło* (koniń – rkp); *W karczmie beł wialgy gwalt* (Słup LPW I 239).

5. ‘krzyk, lament’: *Ta wtedy z gwałtem*, *z krzykiem we drzwi uciekła* (zam – rkp); *Takik ześ gwałtów narobiła* (lim – rkp); 6. ‘pośpiech’: *Ni ma gwołtu*, *na piniondze moge poczekać* (koniń – rkp); *Tu ni ma takiygo gwołtu*, *żebë jachac jesz dzis po doktora*, *chcemë le odczekac do witra*, *może chorymu bądze lepiy* (Kasz S VII 88); 7. ‘zjawisko atmosferyczne o dużej sile i intensywności; nawałnica’: *To pszyszoł wtedy taki gwałt*, *co aże strómy* [‘*drzewa*’] *poprzewracało* (koziel SGŚ XI 117). 8. ‘bardzo wielką ilość czegoś; ogrom’: *Mój kolega jest mnie jeden duzi gwołt psieniency zinień* (olsz SGOWM II 345). Rozwój semantyczny rzeczownika *gwałt* w gwarach przebiega wielokierunkowo, co powoduje zmianę funkcji. Z jednej strony *gwałt* w połączeniu z innymi rzeczownikami oznacza ‘wielką liczbę, ilość; wiele, mnóstwo’: *Na jeziorze pływało gwołt kaczków* (olsz BWM 24); *W bisztinku buł jen chłop. Tyn chłop mniał gwałt dzieci* (resz BMJP XIII 56); *Wczera my ułowily gwalt ryb* (Słup LPW I 239); *Gwalt ludzi są seszed na ˝odpust* (Słup jw.); *W Dyzitach ksiądz mniał gwałt bydła* (olsz PorJ 1951 s. 27); *Dostali za to gwałt psieniendzy* (olsz StefJ 44); *Gwołt sia spaliło – rychło cało wieś spaluna* (olsz SGOWM II 344); *Ksiondz odmawiał te tam modlitwy i wywabili to ˝utrapsienie*, *potem gwołt ostali zdrowe* (olsz SGOWM II 344); *Gwałt so takich*, *co majo tam swoja rodzina* (olsz jw.); *Tego słowa „dużo” to tu mało chto wymawia – gwołt pola* (olsz SGOWM II 344); *Su rozmaite krowi*: *chtórne dadzu gwołt i mało mlyka* (resz NT II 325); *Kiedyś jak wyciongali pszeńdziona*, *to gwałt uciechi i śmiechu z tego mieli* (resz SWM IV 96); *Gwałt śniegu* (Mr zach MPKJ III 474); *Pani ma może gwałt forsy* (olsz PF XVIII 3 s. 140); *Wymierają*, *bo za gwałt pracy mają* (Wr Barcz 40). Z drugiej strony w połączeniu z czasownikami, przymiotnikami lub przysłówkami występuje w kontekstach wskazujących na funkcję przysłówka w znaczeniach: 1. ‘w dużym stopniu nasilenia czynności lub zjawiska; dużo’: *I nie za gwałt kosztowało* (Wr StefSł 40); *Mało gada*, *a gwałt myśli* (olsz SGOWM II 344). 2. ‘znacznie, o wiele’: *A to płótno buło gwałt mocniejsze jek kupne* (olsz StefJ 23); *A teros buło jech gwołt żanci*, *niż ti psierszi noci* (olsz StefJ 33); 3. ‘w wysokim stopniu, nader mocno; bardzo’: *Na strudze*, *gdzie gwołt trawa rośnie*; *˝Olszina gwałt w naszich lasach rośnie* (resz SGOWM II 344); *Jenego roku gwołt padało*, *cały tydzień bez ustanku padał deszcz* (olsz BWM 66). 4. ‘często, wiele razy, niejednokrotnie’: *Poziedały*, *co tako fejno pani im sia pokozała*, *to ludzie gwałt chodzily stont przekunać sia* (olsz SGOWM II 345). 5. ‘koniecznie, natychmiast’: *Teraz mi ją gwałt chcą dać i nie każą już czekać* ([pśn] jaroc Pozn IV 37).

KAPKA – w USJP oznacza potocznie ‘kroplę wydzieliny z nosa’ lub ‘małą ilość czegoś, odrobinę’ zaś zleksykalizowany biernik *kapkę* występuje w użyciu przysłówkowym ‘trochę, nieco, odrobinę’. W gwarach znaczy ‘kroplę, też

wydzieliny z nosa': *Z chmurów leco kapki* (kras – rkp); *Siwy krochmal to jes w szklonce* ['*flaszeczce*'], *to sie kapało pare kapeg* (Orawa [Sł] ZNUJ 61 s. 15); *Tobie kapka wisi* (Kasz S II 131); *Tobzie ziszy kapka pod nosem* (olsz SGOWM III 135). Powszechnie występuje w znaczeniu liczebnikowym, wskazując, że czegoś jest nieokreślenie mało – 'odrobinę, trochę': *Dej kapke chleba* (kroś 9); *Pożyczcie mi kapke nafty* (rzesz – rkp); *Pszyli mi kapke boszczu* (koniń – rkp); *Dej do jaśli kapke siana dlo kuni* (ciesz – rkp); *Mom jesce kapke casu*, *to pude* (gor – rkp); *"Uworze se grysiku kapke* (żyw – rkp). Liczne użycia biernika *kapkę* w znaczeniu 'trochę', por.: *Kapke żech je chory* (ciesz – rkp); *Kapke mu ta i dutki pomogły* (żyw MiesPog 103); *Zdym mi portki kapke i natrzyj prędko tom maściom* (rzesz – rkp); *Zatrzymnół sie kapke* (opocz LL X 1–2 s. 33); *On je kapke przygłuchy* (siem – rkp); *Kie go nieśli*, *straśnie był ciyski* […] *potem kapke leksy* (Orawa [Sł] ZNUJ 72 s. 66); *Tam kapke dali* (ciesz – rkp); *Kapkę łatwiejse* (n-tar [Spisz] Lud XIII 310), wskazują na realizowanie funkcji przysłówka.

KĄSEK – leksem notowany w najdawniejszych zabytkach polskiego piśmiennictwa, m.in.: w *Biblii królowej Zofii* i w wierszu *O zachowaniu się przy stole* Słoty. Początkowo odnosił się do cząstki chleba, potem do innego pożywienia, znacząc 'ukąszenie, tyle, ile da się przekąsić' [L], 'mały kęs, część czego, co może być zjedzone', 'trocha, mała ilość' [SWil]. W USJP znaczy 'kawałek czegoś jadalnego' lub 'małą część jakiejś powierzchni, mały kawałek jakiegoś obszaru; trochę, nieco'. Należy do tych określeń, które we współczesnym języku polskim występują rzadko, głównie jako środek stylizacji wypowiedzi. Gwarowe poświadczenia wskazują na żywotność tego wyrazu. Podstawowe znaczenie to: 1. 'mała ilość jedzenia, głównie chleba': *Dej mi kónsek chleba* (lubl – rkp); *Doł mu kónsek szpyrki* (ryb PJŚ I 19); *A do wnóntsz to se doł kónsek cebulki*, *kónseg wądzónki* (prud PlutaGłog II 80). Równie powszechne jest jego użycie w znaczeniach: 2. 'kawałek czegoś': *Ostatni kąsek złota ze dna skrzinki wyjmowoł* (żyw MiesPog 111); *Weźnie kónsek papiru* (Ciesz RZemě IV 69); *Kónseg drutu* (ciesz – rkp); *Kónsek zamba mi sie ułómało* (głub PJŚ I 146); *Mieli kónsek pola*, *a krowa se chowali* (rac LL II 2–3); *Wzión siykiyre*, *a porómboł na kónski* (Orawa [Sł] ZNUJ 72 s. 31); *A tym skopkiem prał o odrzwia stajni*, *jeż się roztrzaskał w drobne kuski* (brzes-mp PGaw 60); 3. 'egzemplarz, sztuka': *Sie mi zdo*, *że patnoście kónsków było tego bydła* (ciesz Zwrot 86 s. 8); 4. 'niewielka ilość, trochę': *kónsek siana* (ciesz NT I 4); *Nó bóło kónsek piwa* (syc – rkp). W użyciu przysłówkowym oznacza: 1. 'trochę': *No i jechali kónseg dali* (prud BMJP XIV 128); *Bół jedyn chłop kónseg głupkowaty* (niem DobrzNiem II 108); *Mój kolega umioł kąsek po polsku* (oław BMJP XIV 151); *Bulwyj kónseg zgniółyj* (międzyrz GruchGwKr 56); *Musis tu kónsek zacekać*

(lubl – rkp); 2. ‘ledwie’: *To ˝una sama uciekała ˝ot strachu*, *co była kónseg zywa* (opol KwOp XIII 1 s. 100).

KRZYNA – wyraz wyraża ‘bardzo małą ilość czegoś; odrobinę, ociupinę’ [USJP]. W takim znaczeniu występuje w słownikach Lindego [L], wileńskim [SWil] i warszawskim [SW]. Jest rzadko spotykany w polszczyźnie ogólnej, pełni raczej funkcje stylistyczne. W gwarowych poświadczeniach znajdujemy potwierdzenie, że jest używany w swoim pierwotnym znaczeniu ‘okruch, okruszyna’*: Ale ty krzynów ostawił na stole*, *kura by się tym najadła*! (bial-podl – rkp), ale także jako ‘bardzo mała ilość czegoś; odrobina’: *Nawet krzyny chleba nie ma* (kiel – rkp); *Krzine siecki*, *monki*, *wody* (pis SGOWM III 35); *Wysed na próg*, *zeby choć krzyne powietrza chycić* (opocz MPTL XIII 24). W użyciu przysłówkowym zleksykalizowana forma biernika *krzynę* oznacza ‘trochę’ i łączy się z czasownikami: *Tak krzyne zarobzie* (mrąg SGOWM III 354); *Baba se krzyne pomyślała i powiado tak…* (puław – rkp), z przymiotnikami i przysłówkami: *Wydaje my się*, *że tyn ˝obrus krzyne krzywo wisi* (koniń – rkp); *Był do wilka krzynę podobny* (radz-podl Wisła XVI 126).

Punktem wyjścia przedstawionych dociekań było ustalenie podstawowego znaczenia każdego z analizowanych wyrazów. Dokładna analiza kontekstów, w których występują wyselekcjonowane leksemy, pozwoliła na prześledzenie ich – często wielokierunkowego – rozwoju semantycznego. Znumeralizowane rzeczowniki gwarowe, w odróżnieniu od języka ogólnego, nie służą stylizacji wypowiedzi, ale mają swoje źródło w konkretnym znaczeniu wyrazu. Zmiany semantyczne i częstość użycia nowego, pobocznego znaczenia, służącego do wyrażania relacji ilościowych, określających w przybliżeniu dużą lub małą liczbę czegoś, spowodowały przebudowę związków syntaktycznych. Przyjęcie przez cytowane rzeczowniki modelu akomodacji charakterystycznego dla liczebników powyżej 5 (pięć, pięciu), to znaczy wymogu dopełniacza liczby pojedynczej lub mnogiej rzeczownika liczonego (*chmara gapiów*, *grómada drzew* – terminu używam za Z. Klemensiewiczem) oraz orzeczenia w 3 osobie liczby pojedynczej rodzaju nijakiego (dla form określających rodzaj) wskazują na „uliczebnikowienie” leksemów. Jeszcze jednym argumentem za przynależnością wyrazów do kategorii liczebników nieokreślonych może być brak możliwości występowania z tak zwanymi operatorami adnumeratywnymi, np. *bez mała*, *z górą* itp., wyrażającymi przybliżoną charakterystykę ilościową. Dalsza obserwacja ewolucji zmian semantycznych znumeralizowanych rzeczowników w gwarach pozwala stwierdzić, że zachodzi ich adwerbializacja. W nowszych pracach językoznawczych, między innymi R. Laskowskiego [1984], M. Grochowskiego [2005] i leksykonach [USJP] liczebniki nieokreślone po-

siadają swoje homonimiczne jednostki przysłówkowe. R. Laskowski uważa, że niezależnie od liczebnikowego bądź przysłówkowego użycia znaczenie tych jednostek jest identyczne [1984, s. 37]. Wydaje się, że tak niestandardowemu rozwojowi semantycznemu sprzyjała leksykalizacja nowej obocznej wersji liczebnikowej i przesunięcie znaczenia ku nieokreśloności, która przede wszystkim dotyczy ilości, stopnia bądź czasu tego o czym jest mowa [Grochowski, 2005, s. 107], np.: *Dej kapke chleba*; *Ja gromadę zapomniała*; *Obrus krzynę krzywo wisi*; *Chłop był kąsek głupkowaty*; *Musis tu kónsek zacekać*. Omówione powyżej leksemy nie wykazują wyraźnego zróżnicowania geograficznego. Są reprezentatywne dla całości polskiego obszaru dialektalnego. Przytoczone wcześniej cytaty pokazują, że znumeralizowane rzeczowniki występujące w gwarach w znaczeniu ‘nieokreślenie dużo lub mało’ znacznie częściej i łatwiej łączą się z czasownikami, przymiotnikami i przysłówkami w funkcji przysłówków niż podobne jednostki leksykalne w języku ogólnym. Zjawisko to stanowi jedną z istotnych cech odróżniających dialekty od polszczyzny ogólnej.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Wykaz lokalizacji geograficznych według powiatów i regionów

bial-podl (bialski); brzes-mp (brzeski); bus (buski); ciesz (cieszyński); giż (giżycki); głub (głubczycki); Kasz (Kaszuby); kiel (kielecki); konec (konecki); koniń (koniński); krot (krotoszyński); lim (limanowski); lubl (lubliniecki); łęcz (łęczycki); międzyrz (międzyrzecki); mrąg (mrągowski); niem (niemodliński); n-tar (nowotarski); olec (olecki); olk (olkuski); oław (oławski); opocz (opoczyński); opol (opolski); Orawa [Sł] (część Orawy na terenie Słowacji); ostroł (ostrołęcki); ostród (ostródzki); piń (pińczowski); pis (piski); prud (prudnicki); puław (puławski); rac (raciborski); radz-podl (radzyński); ryb (rybnicki); siem (siemiatycki); słup (słupskie); syc (sycowski); świec (świecki); wiel (wieluński); wolsz (wolsztyński); Wr (Warmia); zam (zamojski); żyw (żywiecki)

Wykaz skrótów materiałów źródłowych kartoteki Słownika gwar polskich

rkp – źródło rękopiśmienne z katalogu Słownika gwar polskich Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

pśn – cytat pochodzący z pieśni.

B – Brzeziński Władysław, 1982–, Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskiem, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Barcz – Barczewski Walenty, 1923, Kiermasy na Warmii, Olsztyn.
BMJP – Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, 1920–, Kraków.
BWM – Koneczna Halina, Pomianowska Wanda, 1956, Bajki Warmii i Mazur, Kraków.
GMalb – Górnowicz Hubert, 1967–1974, Dialekt malborski, II, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
DobrzNiem – Dobrzyński Walenty, 1963, Gwary powiatu niemodlińskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
GruchGwKr – Gruchmanowa Monika, 1969, Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim, PWN, Zielona Góra.
KwOp – „Kwartalnik Opolski", 1955–, Wydawnictwo Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Instytutu Śląskiego, Opole.
LL – „Literatura Ludowa", 1957–, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Warszawa.
LPW – Lorentz Friedrich, Hinze Friedhelm, 1958–1983, Pomoranisches Worterbuch, t. I–V, Akademie Verlag Berlin.
Lud – „Lud", Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, 1895–, Lwów, Wrocław.
MiesPog – Miesiączek Wawrzyniec, 1967, Pogodki spod Lipowskiej, Kraków.
MPKJ – Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, I–VIII, 1904–1920, Kraków.
MPTL – Prace i Materiały Etnograficzne, 1947–, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Wrocław–Kraków.
NT II – Nitsch Kazimierz, 1960, Wybór polskich tekstów gwarowych, wyd. II, PWN, Warszawa.
PF – „Prace Filologiczne", 1885–, Warszawa.
PGaw – Piechota Jan, 1976, Gawędy iwkowskie, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
PJPAN – Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk, 1954–, Wrocław.
PJŚ – Prace Językowe, 1934–1939, Wydawnictwa Śląskie Akademii Umiejętności, Kraków.
PlutaGłog – Pluta Feliks, Dialekt głogówiecki, 1963, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

PorJ – „Poradnik Językowy”, od 1901 Kraków, od 1932 Warszawa.
Pozn IV – Kolberg Oskar, 1875, Lud. Poznańskie, Kraków.
Ram – Ramułt Stefan, 1893, Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków.
Rzemě IV – Lidové povidky z Těšinska, 1954, Opawa.
S I-VII – Sychta Bernard, 1967–1976, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
SGOWM – Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur, 1987–, Instytut Języka Polskiego PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków.
SGŚ – Wyderka Bogusław, red., 2000–, Słownik gwar śląskich, Instytut Śląski, Opole.
StefJ – Steffen Augustyn, 1938, Język polski Warmii, cz. I: Teksty, Gebethner i Wolff, Kraków.
StefSł – Steffen Wiktor, 1984, Słownik warmiński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
SWM – Studia Warmińsko-Mazurskie, 1958–, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
Wisła – „Wisła”, Miesięcznik geograficzno-etnograficzny, 1887–1917, I–XX, Warszawa.
Zb – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności, 1877–1895, I–XVIII, Kraków.
ZNUJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1955–, Kraków.
Zwrot – „Zwrot”, Miesięcznik kulturalno-społeczny, 1949–, Wydawnictwo Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego w Czechosłowacji, Czeski Cieszyn.

SŁOWNIKI

ISJP – Bańko Mirosław, red., 2000, Inny słownik języka polskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
L – Linde Samuel Bogumił, 1854–1860, Słownik języka polskiego, t. I–VI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
SGP PAN – Słownik gwar polskich PAN, 1977–, t. I–IX, Kraków.

SGPKarł – Karłowicz Jan, 1900–1911, Słownik gwar polskich, t. I–VI, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków.
SJPDor – Doroszewski Witold, red., 1958–1969, Słownik języka polskiego, t. I–IX, PWN, Warszawa.
SJPDun – Dunaj Bogusław, red., 1996, Współczesny słownik języka polskiego, Wydawnictwo Wilga, Warszawa.
SJPSzym – Szymczak Mieczysław, red., 1978–1981, Słownik języka polskiego, t. I–III, PWN, Warszawa.
SStp – Urbańczyk Stanisław, red., Słownik staropolski, 1953, t. I–IX, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. X–XI, 1988–2002, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, 1900–1927, Słownik języka polskiego, t. I–VIII, t. 1-2 Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki, t. 3–6 Drukarnia „Gazety Handlowej", t. 7 Drukarnia „Współczesna", t. 8 Wydawnictwo kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia J. Mianowskiego, Warszawa.
SWil – Słownik języka polskiego, 1861, t. I–II, wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno.
USJP – Dubisz Stanisław, red., 2003, Uniwersalny słownik języka polskiego, t. I–IV, PWN, Warszawa.
WSJP – Żmigrodzki Piotr, red., Wielki słownik języka polskiego, PAN, Kraków.

BIBLIOGRAFIA

Bednarek Adam, 1994, Leksykalne wykładniki parametryzacji świata. Studium semantyczne, Rozprawy Uniwersytetu M. Kopernika, Toruń.
Buttler Danuta, 1978, Rozwój semantyczny wyrazów polskich, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
Chachulska Beata, 2002, Analiza składniowa leksykalnych wykładników parametryzacji świata, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
Chludzińska Jadwiga, 1964, Uwagi o przysłówkach Warmii i Mazur, „Prace Filologiczne", 18, cz. 3, s. 133–142.
Derwojedowa Magdalena, 2011, Grupy liczebnikowe we współczesnym języku polskim. Zarys opisu zależnościowego, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Grochowski Maciej, 1996, O wykładnikach aproksymacji: liczebniki niewłaściwe a operatory przyliczebnikowe, Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich, Prace Instytutu Języka Polskiego PAN nr 99, Kraków, s. 31–37.

Grochowski Maciej, 2005, O cechach gramatycznych i znaczeniu jednostek o postaci trochę, w: Maciej Grochowski, red., Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika,Toruń, s. 101–111.

Grzegorczykowa Renata, Laskowski Roman, Wróbel Henryk, Topolińska Zuzanna i in., red., 1984, Gramatyka współczesnego języka polskiego, t. I: Składnia, t. II: Morfologia, PWN, Warszawa.

Klemensiewicz Zenon, 1930, Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej, „Prace Filologiczne", 15, cz. 1, s. 1–130.

Klemensiewicz Zenon, 1937, Składnia współczesnej polszczyzny kulturalnej, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków.

Klemensiewicz Zenon, 1983, Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego, PWN, Warszawa.

Kuć Joanna, 2008, Rzeczowniki ilościowe jako miary plonów (na przykładzie gwar podlasko-mazowieckich), w: Henryka Sędziak, red., Polszczyzna Mazowsza i Podlasia, t. XIII, Językowa przeszłość i współczesność Mazowsza i Podlasia, Siedlce, s. 109–121.

Lehr-Spławiński Tadeusz, Kubiński Roman, 1946, Gramatyka języka polskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Obrębska-Jabłońska Antonina, 1948, Liczebniki nieokreślone w systemie języka polskiego, „Język Polski", 4, s. 111–116.

Rudnicka Ewa, 2009, Nieokreśloności bez liku, „Poradnik Językowy", 6, s. 74–78.

Schabowska Maria, 1967, Rzeczowniki ilościowe w języku polskim, Prace Komisji Językoznawstwa nr 14, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Siuciak Mirosława, 2008, Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Szober Stanisław, 1968, Gramatyka języka polskiego, oprac. W. Doroszewski, PWN, Warszawa.

Joanna Kozioł

NIESTANDARDOWY ROZWÓJ SEMANTYCZNY TAK ZWANYCH RZECZOWNIKÓW ILOŚCIOWYCH W GWARACH POLSKICH. ZARYS PROBLEMATYKI

Streszczenie

W artykule podjęto próbę przedstawienia niestandardowego rozwoju semantycznego pewnej grupy leksemów rzeczownikowych w gwarach polskich. Analizie poddano tak zwane rzeczowniki ilościowe, czyli te, które będąc genetycznie rzeczownikami, pod wpływem zmian semantycznych zaczynają wyrażać w sposób przybliżony wielkość danego zbioru, np.: *To macie piniyndzy ćme*, *wam*; *Na jeziorze pływało gwołt kaczków*. Z dotychczasowych badań wynika, że w gwarach „uliczebnikowieniu rzeczowników" towarzyszą również zmiany semantyczne, wskazujące na użycia przysłówkowe danego leksemu. Znumeralizowane rzeczowniki występujące w gwarach w zanaczeniu 'nieokreślenie dużo lub mało' łączą się również z czasownikami, przymiotnikami i przysłówkami, np. *Jo gromade zapomniała*; *Tyn ᵘbrus krzyne krzywo wisi*; *Buł jedyn chłop kąsek głupkowaty*; *I nie za gwałt kosztowało*. Wydaje się, że zjawisko to stanowi jedną z istotnych cech odróżniających leksykę gwarową od polszczyzny ogólnej.

NON-STANDARD SEMANTIC DEVELOPMENT OF NOUNS SO-CALLED "QUANTITIVE NOUNS" IN POLISH LOCAL DIALECTS. AN OUTLINE OF THE ISSUES

Summary

The objective of this article is a linguistics description of unconventional development of a group of lexems. They represent the group of nouns so-called "quantitive nouns". Those lexems being genetically nouns by undergoing a gradual numeralisation process are used to describe quantity or size of a given set. As a result of such slow lexicalisation in the function of numerals, the subject group that contains such noun adopts the form of predicate typical of numeral structures, i.e. third person singular, neuter gender (in case of forms that determine gender), which determines that fact that given lexem is used as a numeral, e.g.: *Na jeziorze pływało gwałt kaczek*. In the analysis the particulary attention has been paid to features common for both the general language and dialects as well as to these aspects which clearly shows a difference between the diacectical lexis and general Polish. This paper shows that opposed to general language the dialectical lexems – nouns so-called "quantitive nouns" – enter into relations typical not only of numerals but also of adverbs, e.g.: *A to płótno było gwałt moncniejsze jak kupne*; *Buł jedyn chłop kąsek głupkowaty*.